

Dopady zmeny klímy na zraniteľné skupiny na Slovensku

Iniciálny prieskum v rámci konceptu sociálne
spravodlivej adaptácie na dopady zmeny klímy

OBSAH

Úvod do témy	7
Metodika	9
Hlavné zistenia	10
Zdravie ohrozené zmenou klímy	10
Zraniteľnosť na dopady zmeny klímy súvisiaca s podmienkami bývania	14
Verejný priestor a zraniteľné skupiny	16
Rozmer zmeny klímy pri práci so zraniteľnými skupinami	17
Stručné zhrnutie	21
Použitá a odporúčaná literatúra	22

Prieskum bol realizovaný v rámci projektu „Silný hlas občianskej spoločnosti pri tvorbe verejných politík v čase KLmatickej KRízy – KLIKRI“. Projekt je podporený z programu ACF – Slovakia, ktorý je financovaný z Finančného mechanizmu EHP 2014-2021. Správcom programu je Nadácia Ekopolis v partnerstve s Nadáciou otvorenej spoločnosti Bratislava a Karpatskou nadáciou.“

IMPACTS OF CLIMATE CHANGE ON VULNERABLE GROUPS IN SLOVAKIA – INITIAL SURVEY WITHIN THE CONCEPT OF SOCIALLY JUST ADAPTATION TO THE CLIMATE CHANGE

Summary

The impacts of climate change in the form of more frequent and more intense heat waves, floods from torrential rains, droughts, storms or an increase in average temperatures further deepen the existing (and create new) social inequalities among the most vulnerable population groups in the urban environment. Solutions to these challenges are sought by socially just adaptation as a set of policies and measures, whether at the national, regional or local level. International policy frameworks consider social vulnerability to climate change but in practice very few European countries have assessed current social vulnerability as part of their national vulnerability or risk assessments. In this area, local (urban) policies have a major impact, as urban development can directly affect social vulnerability. In Slovakia, this is a topic that has received relatively little attention so far. The existing local adaptation policies focus on personal factors (age, health) and environmental elements (availability of greenery, threat of flooding, etc.), but there is no analysis based on social factors (income inequality, existence of social connections and social characteristics of neighbourhoods, etc.).

Since this is a new topic, it was essential to obtain clear information at the beginning about the specific problems and needs of the most vulnerable groups and institutions that improve their living conditions. At the beginning of the project research, a survey and study of available materials in the field of social justice and socially just adaptation to climate change took place. Subsequently, the key national strategic documents were analysed. The output of this part was the identification of the most vulnerable population groups in the Slovak context and also the factors that determine their increased vulnerability to the impacts of climate change. The next step was the organization of the so-called “focus group” consisting of local stakeholders (operating in Košice) active in the social field. The aim of the focus group meeting was to compare and supplement theoretical knowledge with practical experiences of non-governmental organizations and local governments. Based on this knowledge, an electronic questionnaire was created for stakeholders from all over Slovakia. In addition to non-governmental organizations dedicated to work with vulnerable groups, the questionnaire was directed also to social departments of municipal governments in cities with a population of more than 20,000. The questionnaire examined what type of challenges brings climate change to vulnerable groups, as well as to the relevant organizations linked to this problem. It did also review experience and engagement of stakeholders in the field of adaptation to climate change, and also their opinion on the areas where an improvement is needed most, in terms of the organizations themselves, but also in respect to their clients.

Based on the available studies, findings from the focus group and on the basis of the questionnaire responses, several topic areas were identified in relation to the impacts of climate change on vulnerable groups and the organizations that work with them. Firstly, it is an impact on health – direct manifestations in terms of physical and mental health, or indirect – related to the availability of drinking water and safe food storage. Special care in this area is needed in relation to seniors living alone, including seeking a suitable (effective) form of communication and monitoring regarding this group. Attention is also required when it comes to psychological discomfort which is caused by various consequences of the impacts of climate change (relating to all vulnerable groups), as it directly

affects not only the state of health, but also the ability to plan ahead and react in a timely manner in a crisis situation.

Another topic area is housing conditions – as one of the main factors of vulnerability to the impacts of climate change – which the stakeholders perceive as a significant problem and often refer to it when communicating about impacts of climate change. However, since this factor is directly related to the poor economic situation of their clients, these groups have only a very limited possibility to adapt, for example by adapting their dwelling, or the immediate surroundings. A major problem requiring attention is also frequent localization of settlements of marginalized Roma communities in areas of high risk in terms of the flood occurrence.

In addition to improving living conditions, it is also important not to forget that public space also needs to be planned with regard to the most vulnerable, for example when it comes to the availability of green areas, water elements or public air-conditioned spaces. The organizations themselves are aware of the importance of this issue and often take the initiative themselves through smaller projects and initiatives that also have an adaptive aspects (planting greenery, installing shading elements, building water retention measures...), while they strive to work as a community – with the participation of the vulnerable groups.

The last section is dedicated to the topic of perception of the climate crisis. Based on the research, it can be concluded that non-profit organizations and municipal departments operating in the social field are aware of the importance of this topic and are already taking steps to improve the living conditions of their clients. As for the vulnerable groups themselves, according to the workers, they mostly do not perceive the problem of climate change as such, but are aware of the effects of climate change. Regarding the improvement of the current situation, organizations would welcome more support in local social and adaptation policies, as well as guidelines from the state, but they also welcome various educational (theoretical and practical) activities focusing on the topic of climate change.

1. ÚVOD DO TÉMY

Zmena klímy a jej negatívne dopady už nie sú otázkou ďalekej budúcnosti, ale každodennej reality – aj na Slovensku. **Adaptácia na zmenu klímy** znamená v prvom rade zmenu správania, ktorej cieľom je reakcia na súčasné aj predpokladané dopady zmeny klímy. Naša spoločnosť však na tieto udalosti stále nie je dostatočne pripravená a najhoršie vyhliadky majú v tomto smere najviac zraniteľné skupiny obyvateľstva. Dopady zmeny klímy v podobe vyššej frekvencie a intenzity horúčav, záplav z privalových zrážok, súch, víchric či nárastu priemerných teplôt navyše ešte viac prehĺbujú existujúce (a vytvárajú nové) sociálne nerovnosti medzi najviac zraniteľnými skupinami obyvateľstva v mestskom prostredí. Riešenia na tieto výzvy hľadá **sociálne spravodlivá adaptácia** ako súbor politík a opatrení či už na národnej, regionálnej alebo lokálnej úrovni. Keďže ide o novú tému, je nevyhnutné na začiatku získať jasné informácie o konkrétnych problémoch a potrebách najzraniteľnejších skupín a inštitúcií, ktoré zlepšujú podmienky ich života.

Rámce medzinárodných politík zohľadňujú sociálnu zraniteľnosť voči zmene klímy a katastrofám, ale v praxi veľmi málo európskych krajín hodnotilo súčasnú sociálnu zraniteľnosť v rámci svojich národných hodnotení zraniteľností alebo rizík. Na Slovensku ide o tému, ktorej sa zatiaľ venovalo málo pozornosti – táto téma sa okrajovo objavuje v strategických dokumentoch na národnej úrovni ako *Národný akčný plán pre životné prostredie a zdravie obyvateľov SR (NEHAP)* a *Stratégia adaptácie SR na nepriaznivé dôsledky zmeny klímy*.

Sociálna spravodlivosť si pri adaptačných procesoch vyžaduje predovšetkým pochopenie toho, ktoré skupiny sú najviac ohrozené dopadmi zmeny klímy, a následne zabezpečenie naplnenia ich potrieb v tejto oblasti. **V slovenskom kontexte sa problematika sociálne spravodlivej adaptácia najväčšmi týka nasledujúcich skupín obyvateľstva:**

- Ľudia v nepriaznivej ekonomickej situácii – ľudia s veľmi nízkymi príjmami, ľudia v bytovej núdzi (od nájomného a sociálneho bývania, cez ubytovne a útulky, vyľúčené komunity až po bezdomovectvo)
- Ľudia v izolácii a bez sociálneho kapitálu (opustení, segregovaní, trpiaci závislosťami, neovládajúci jazyk, atď.)
- Ľudia v zraniteľných vekových skupinách (seniori, veľmi malé deti)
- Ľudia so zdravotnými znevýhodneniami
- Často kombinácie vyššie uvedených

V tejto oblasti však majú zásadný vplyv **lokálne (mestské) politiky**, pretože mestský rozvoj môže priamo ovplyvňovať sociálnu zraniteľnosť. Existujúce lokálne adaptačné politiky na Slovensku sa zameriavajú na osobné faktory (vek, zdravie) a environmentálne prvky (dostupnosť zelene, ohrozenie záplavami, atď), ale **absentuje analýza na základe sociálnych faktorov** (napr. nerovnosti v príjmoch, existencia sociálnych prepojení a sociálne charakteristiky štvrtí). Navyše, tieto politiky sa zameriavajú prevažne na kvantitatívnu stránku sociálnych aspektov zraniteľnosti na dopady zmeny klímy (prítom dáta často nie sú dostatočne zastúpené). Absentuje teda skutočný hlas zraniteľných skupín a vyvstáva potreba dopĺňať a rozširovať tieto postupy pomocou kvalitatívnych techník. Karpatský rozvojový inštitút sa preto rozhodol realizovať na Slovensku krátky výskum, zameraný na zmapovanie problémov, ktoré najzraniteľnejším skupinám prinášajú dopady zmeny klímy v podobe víň horúčav, sucha, či záplav z privalových zrážok – a to prostredníctvom oslovenia organizácií a inštitúcií, ktoré sa venujú práci s nimi a zlepšovaniu podmienok ich života.

2. METODIKA

Prvým krokom výskumu bol **prieskum** a naštudovanie dostupných podkladov a štúdií v oblasti sociálnej spravodlivosti a tiež v oblasti sociálne spravodlivej adaptácie na zmenu klímy, prevažne zo zahraničia (zoznam použitej a odporúčanej literatúry sa nachádza v závere tohto dokumentu). Následne boli analyzované základné strategické dokumenty SR na národnej úrovni. Na základe vstupného prieskumu boli identifikované najviac zraniteľné skupiny obyvateľstva v slovenskom kontexte a tiež faktory, ktoré ich zvýšenú zraniteľnosť na dopady zmeny klímy podmieňujú. Okrem mimovládnych organizácií venujúcich sa práci so zraniteľnými skupinami boli do výskumu zahrnuté aj sociálne oddelenia mestských samospráv miest s počtom obyvateľov väčším ako 20 tisíc.

Osloveniu tejto celoslovenskej cieľovej skupiny predchádzala organizácia tzv. „**fokusovej skupiny**“ pozostávajúcej z lokálnych (v Košiciach pôsobiacich) aktérov pôsobiacich v sociálnej oblasti. Tohto stretnutia sa zúčastnili zástupcovia nasledujúcich organizácií a mesta Košice: Magistrát mesta Košice – oddelenie sociálnych vecí, Nadácia Dedo, ETP Slovensko, Arcidiecézna charita Košice, Oáza – nádej pre nový život, n.o. a tiež zástupcovia Karpatského rozvojového Inštitútu, za účasti externej sociologičky. Cieľom stretnutia fokusovej skupiny bolo porovnanie a doplnenie teoretických poznatkov praktickými skúsenosťami mimovládnych organizácií a mestskej samosprávy so skúsenosťami s prácou s najohrozenejšími skupinami obyvateľov z pohľadu dopadov zmeny klímy. Zo stretnutia vyplynulo niekoľko kľúčových tém, ktoré sa zraniteľných skupín v slovenskom kontexte najviac dotýkajú. Na základe týchto poznatkov bol vytvorený elektronický dotazník pre aktérov z celého Slovenska.

Obr. 1: Stretnutie fokusovej skupiny v priestoroch KRI, Košice (zdroj: K. Kernerová)

Samotný **dotazník** potom zisťoval jednak, aké problémy a výzvy prinášajú dopady zmeny klímy zraniteľným skupinám, ale aj samotným organizáciám a oddeleniam, a skúmal tiež skúsenosti a angažovanosť aktérov v oblasti adaptácie na zmenu klímy a tiež to, v ktorých oblastiach by zlepšenie súčasnej situácie najviac pomohlo – tak ako samotným zraniteľným skupinám, tak aj inštitúciám a organizáciám s nimi pracujúcimi. V prvej sekcii dotazníka boli otázky zamerané na to, do akej miery ovplyvňujú život klientov organizácii/oddelení rôzne problémy spôsobené zmenou klímy. Odpovedať mohli zástupcovia organizácií/oddelení prostredníctvom 5-stupňovej škály (1 = vôbec neovplyvňuje, 5 = výrazne ovplyvňuje). V druhej časti dotazníka boli otázky zacielené na rôzne praktické spôsoby adaptácie zraniteľných skupín na dopady zmeny klímy, respondenti subjektívne, na základe skúsenosti z praxe, hodnotili navrhované postupy opäť na 5-stupňovej škále (1 = vôbec by nepomohlo, 5 = výrazne by pomohlo). Dotazník skúmal aj skúsenosť organizácií/oddelení s adaptačnými aktivitami na dopady zmeny klímy prostredníctvom jednoduchej otázky (áno-nie) s možnosťou popísania daných aktivít – v prípade, že s nimi už mali skúsenosť. Posledná časť dotazníka zisťovala, ktoré formy podpory, a do akej miery by z hľadiska adaptácie na zmenu klímy pomohli samotným organizáciám/oddeleniam. Na 5-stupňovej škále hodnotili navrhované riešenia (1 = vôbec by nepomohlo, 5 = výrazne by pomohlo).

Prostredníctvom emailu bolo priamo oslovených 102 adresátov, dotazník bol navyše zverejnený na webstránke www.kri.sk, na sociálnych sieťach – FB profil Karpatského rozvojového inštitútu, a tiež vo FB skupine „Práca v nezisku“, ktorá združuje mnohé neziskové organizácie na území Slovenska. Vyplnených bolo 32 dotazníkov, približne polovica prišla zo sociálnych oddelení samospráv a druhá polovica z neziskových organizácií venujúcich sa práci so seniormi, ľuďmi v zlej ekonomickej situácii, bez domova či v bytovej núdzi, marginalizovanými rómskymi komunitami, ľuďmi so zdravotným postihnutím či migrantmi.

3. HLAVNÉ ZISTENIA

Na základe dostupných štúdií, zistení z fokusovej skupiny, ako aj na základe dotazníkových odpovedí bolo identifikovaných niekoľko hlavných okruhov tém v súvislosti s dopadmi zmeny klímy na zraniteľné skupiny a organizácie/inštitúcie s nimi pracujúce. V prvom rade ide o vplyv na zdravie, či už priame prejavy z hľadiska fyzického a psychického zdravia, alebo nepriame – úzko súvisiace s dostupnosťou pitnej vody a skladovaním potravín. Jedným z hlavných faktorov zraniteľnosti na dopady zmeny klímy sú aj podmienky bývania, ktoré aj samotní aktéri vnímajú ako veľký problém a často sa na ne odvolávajú pri komunikácii o pocitovaní dopadov zmeny klímy. Okrem zlepšovania podmienok bývania netreba zabúdať ani na to, že aj verejný priestor je potrebné plánovať s ohľadom na tých najzraniteľnejších. Posledná podkapitola tejto sekcie sa venuje téme vnímania problému klimatickej krízy jednak zraniteľnými obyvateľmi, ale aj organizáciami/inštitúciami, ktoré s nimi pracujú.

Zdravie ohrozené zmenou klímy

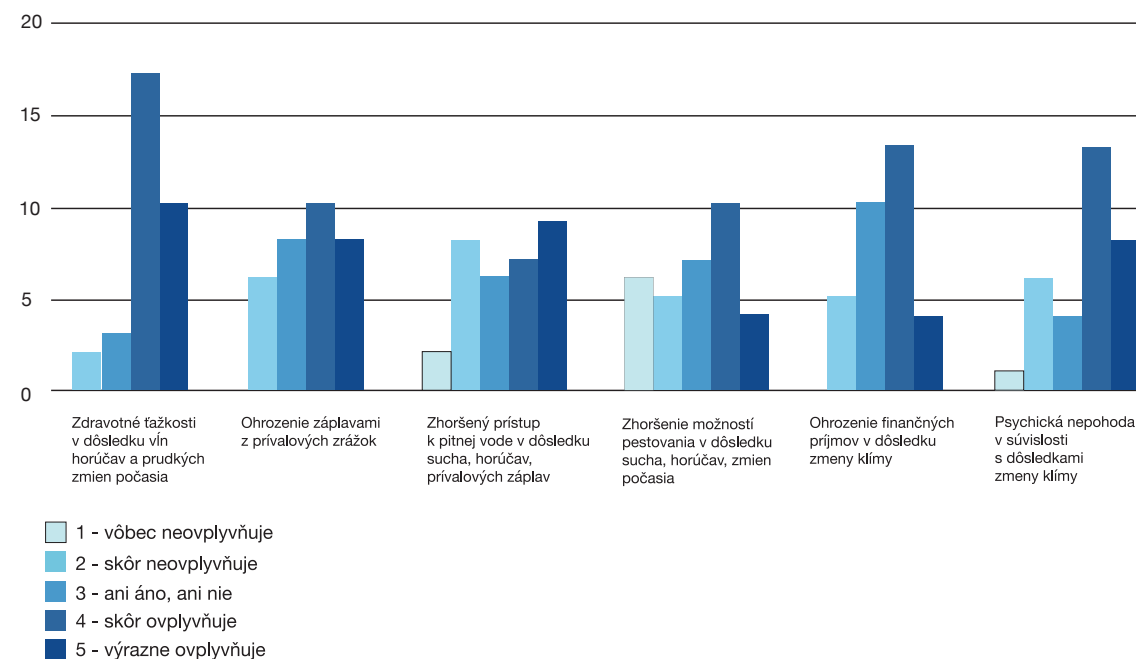
PRIAME OHROZENIE ZDRAVIA DOPADMI ZMENY KLÍMY

„Například keď idú [klienti] vybaviť lekára, hovoria ‘trvalo mi to pol dňa, viete čo to bolo – prejsť to mesto, som spálený a nevládzem’. A to je človek, ktorý nemusí mať veľké zdravotné problémy, stačí vyšší krvný tlak a už je problém.“

Najväčšie problémy z hľadiska zdravotného stavu ohrozeným skupinám na Slovensku podľa nášho výskumu spôsobujú vlny horúčav a prudké zmeny počasia spojené so zmenou klímy. Prejavujú sa v podobe akútnych problémov ako dehydratácia, úpal, kolísavý krvný tlak a i., ale tiež zhoršením chronických ťažkostí – kardiovaskulárne a dýchacie ochorenia, a i.

Na 5-stupňovej škále zvolilo pri tomto dopade jednu z dvoch najsilnejších kategórií (skôr ovplyvňuje, resp. výrazne ovplyvňuje) až 84 % respondentov. V mestskom prostredí sú vysoké teploty a vlny horúčav ešte umocnené efektom mestského ostrova tepla¹, a spôsobujú tak v kombinácii s osobnými vlastnosťami jednotlivca (vek a zdravotný stav) a s environmentálnymi charakteristikami (kvalita bytového fondu, dostupnosť zelene) výrazné zdravotné komplikácie.

Nakoľko ovplyvňujú nasledujúce problémy život vašich klientov?

Graf 1: Vybrané priame dôsledky dopadov zmeny klímy a ich vplyv na zraniteľné skupiny

Špeciálnu pozornosť v tomto kontexte vyžadujú seniori. Zo skúseností respondentov vyplýva, že ide o problém najmä v prípade samostatne žijúcich seniorov. Okrem zdravotných problémov/komplikácii chronických ťažkostí vyvstáva aj problém dostatočného príjmu tekutín počas horúčav, čo je u seniorov obzvlášť dôležité. V prvom prípade navyše podľa skúseností respondentov u klientov napriek preventívnym upozorneniam často dochádza k zámernému vyhýbaniu sa príjmu tekutín kvôli pohybovým ťažkostiam v súvislosti s presunmi spojenými s potrebou použitia toalety. Ďalším problémom je podceňovanie preventívneho príjmu tekutín – mnohí seniori nepocitujú akútny smäd, preto nemajú potrebu piť, no takýto prístup je v čase horúčav zradný a prispieva k zvyšovaniu rizika kolapsu. Počas horúcich dní treba dbať vo zvýšenej miere aj na správne skladovanie potravín, v prípade

¹ Ide o zvýšenú teplotu v urbanizovaných územiach – v dôsledku absorpcie slnečného žiarenia antropogénnymi objektmi (povrchy, ktoré neodrážajú svetlo – asfalt, tmavé povrchy striech, atď.), ktoré potom toto teplo vyžarujú do okolia (najmä počas noci). Tento efekt ešte zhoršuje nedostatok plôch s vegetáciou, ktorá má ochladzujúci účinok na svoje okolie.

skladovania mimo chladničky dochádza k rýchlemu znehodnoteniu potravín a následným ťažkostiam – po konzumácii (žalúdočné problémy, hnačky), ktoré sú pre klientov vo vyššom veku veľmi nebezpečné.

Už dnes fungujú pre seniorov služby diaľkového monitoringu zdravotného stavu prostredníctvom špeciálneho náramku, ktorý však funguje len na dobrovoľnej báze zapojenia sa (otázne je tiež, aká časť seniorov má informácie o tejto možnosti, resp. by si ju mohla dovoliť z hľadiska financií). Na položenú otázku počas fokusovej skupiny o prípadnom využití podobného technologického riešenia pri sprostredkovaní preventívnych informácií seniorom (výstrahy v súvislosti s blížiacimi sa vlnami horúčav, dodržiavanie pitného režimu a pod.) však ľudia pracujúci s touto zraniteľnou skupinou vyjadrili pochybnosti o prípadnej účinnosti, nakoľko podobné technologické možnosti (a tiež potrebná znalosť techniky) sú prístupné len malej časti seniorov. Preventívne informovanie obyvateľov o blížiacich sa vlnách horúčav a možnostiach zmierňovania zdravotných dopadov je však podľa dotazníkového prieskumu na mieste (jednu z dvoch najsilnejších kategórií – *výrazne by pomohlo, skôr by pomohlo* – zvolilo približne 80 % respondentov z radov organizácií a oddelení venujúcich sa seniorom). Tu je ale potrebné zamýšľať sa nad kanálmi šírenia týchto informácií, pre seniorov by podľa nich lepšie než technologické riešenia mohli fungovať tradičné zdroje informácií – najmä rádio a miestna tlač.

Najmä skupina ľudí bez domova môže počas horúčav pociťovať špecifické zdravotné dopady zmeny klímy (teplotný stres z dlhodobého pobytu vonku, riziko spálenia kože od slnka, riziko dehydratácie a ďalšie). Pobytu na slnku sa však nevedia vždy vyhnúť (napríklad pri návšteve lekára, príp. vybavovaní úradných záležitostí) ani ďalší ľudia v nepriaznivej ekonomickej situácii – z finančných dôvodov si nemôžu dovoliť MHD, či medzimestskú dopravu a sú nútení sa aj v horúčavách presúvať peši.

„Máme vysoký vekový priemer [klientov], okolo 55-60 rokov. Mnohokrát idú niekam peši, a už len keď idú do vedľajšej dediny kilometer či dva pešo, cítia zdravotné dopady horúčavy.“

Ľuďom zvyknutým na život v extrémnej chudobe navyše podľa komunikačných partnerov často chýbajú aj niektoré základné návyky (racionálne vetranie, dostatočný prísun tekutín, vyhýbanie sa rozpáleným otvoreným priestorom a i.), ktoré by im pomohli aspoň čiastočne sa prispôbiť zmeneným klimatickým podmienkam. Napriek sprostredkovaným preventívnym informáciám a odporúčaniam od sociálnych pracovníkov je v ich situácii prioritou zabezpečenie základných potrieb.

Ďalším problémom, ktorý sa týka vo veľkej miere marginalizovaných rómskych komunit, sú pracovné podmienky, predovšetkým pokiaľ ide o prácu v poľnohospodárstve či stavebníctve. Keďže ide často o prácu „načierno“, zamestnávateľia nie sú nútení poskytnúť svojim pracovníkom vhodné podmienky pri práci a tí sú kvôli zlej ekonomickej situácii nútení takéto podmienky tolerovať.

“Keďže najzraniteľnejšie skupiny majú dlhy, exekútorov a tak ďalej, tak pracujú načierno a ten zamestnávateľ, ktorý zamestnáva načierno nie je ten, ktorý najviac pozerá na zdravie a pohodlie v práci.”

POTRAVINOVÁ BEZPEČNOSŤ A PITNÁ VODA

“Stále sú ľudia, čo idú do toho rohu, kde je to najnebezpečnejšie. Ale oni sú tam vlastne preto, lebo tam je voda blízko, stačí prejsť križovatku a majú pitnú vodu.”

Zhoršený prístup k zdrojom pitnej vody či zhoršené možnosti uskladnenia potravín (v dôsledku horúčav, resp. záplav z prívalových zrážok) podľa dostupných informácií, ako aj na základe odpovedí v dotazníku trápia najmä marginalizované komunity (v dotazníku potvrdilo označením najsilnejšej možnosti 80 % organizácií venujúcich sa výlučne práci s MRK). V niektorých prípadoch musia ľudia za zdrojom pitnej vody dochádzať aj kilometer, čo v čase veľkej horúčavy znamená viackrát do dňa sa presúvať po slnku s ťažkými nádobami, niektoré zdroje vody sú navyše ohrozené aj vysychaním.

Ľuďom, ktorí sú vo finančnej tiesni a spoliehajú sa aspoň čiastočne na samozásobiteľstvo klimatická zmena takisto spôsobuje problémy. Okrem problémov so zdrojmi vody komunikační partneri počas fokusovej skupiny spomínali nemožnosť dlhšieho skladovania zeleniny, ktorú napadli choroby či škodcovia, premnožení v dôsledku zvýšených teplôt:

“Ohlodané zemiaky sú na okamžitú spotrebu.”

Zhoršujúcim sa problémom je aj chýbajúca chladnička v niektorých nízkopríjmových domácnostiach, kedy najmä počas pribúdajúcich tropických nocí nie je možné držať jedlo v dostatočnom chlade a vzniká tak riziko ich znehodnotenia s potenciálnymi priamymi zdravotnými dôsledkami po konzumácii.

PSYCHICKÁ NEPOHODA SPÔSOBENÁ ZMENOU KLÍMY

Dopady zmeny klímy v podmienkach typických pre zraniteľné skupiny zvyšujú neistotu a spôsobujú stres a úzkosť, ktoré vplyvajú na psychické zdravie a môžu viesť k strate schopnosti plánovať dopredu a včasne reagovať v krízovej situácii. V praxi takéto problémy vyplývajú najmä zo stavu dlhodobého ohrozenia zdravia, majetku, obmedzenia životného priestoru či nemožnosti zabezpečenia zdrojov príjmu. V dotazníku uviedlo celkovú psychickú nepohodu spôsobenú zmenou klímy ako problém 66 % respondentov – ich klientov tento problém výrazne ovplyvňuje, resp. skôr ovplyvňuje.

Ohrozenie zdrojov finančných príjmov v dôsledku zmeny klímy (napríklad riziko straty zamestnania pri sezónnych prácach v poľnohospodárstve, resp. v stavebníctve, kt. sú výrazne ovplyvnené výkyvmi počasia) trápia podľa dotazníka členov marginalizovaných rómskych komunit a ďalších skupín v nepriaznivej ekonomickej situácii (napríklad aj utečencov a migrantov), odkázaných na menej kvalifikované práce (53 % opýtaných vníma vplyv tohto problému na svojich klientov). Veľký dopad má zmena klímy najmä na pracovníkov v poľnohospodárstve. Narušenie vegetačného cyklu v dôsledku prudkých výkyvov počasia, škodcovia, choroby rastlín, a teda celková nižšia kvalita úrody, robia plánovanie počtu ľudí na zber úrody veľmi náročným. V minulosti mohli zamestnanci v sezónnych poľnohospodárskych prácach počítať s určitým objemom času, za ktorý obdržia konkrétny obnos financií, v súčasnosti je však v dôsledku spomínaných faktorov sa takéto plánovanie stáva čím ďalej tým viac problematické. Zmena klímy však vplyva napríklad na stavebníctvo, kde zmenené podmienky ešte viac komplikujú už aj tak zložitú situáciu pracovníkov.

„Aj stavebné firmy sa prispôbujú, keď sú horúčavy, že sa robí prestávka od jedenástej na 4 hodiny, ľudia dochádzajú hore dole podľa toho, kde je stavba.“

V časoch letných horúčav je v pobytových zariadeniach či rehabilitačných centrách často nutné obmedzovať pobyt vo vonkajšom areáli (a tým aj rôzne aktivity v exteriéri), nakoľko tieto

priestory neposkytujú dostatočný úkryt pred páliacim slnkom. Ak takýto stav trvá niekoľko dní po sebe, prejavuje sa negatívny dopad na psychický stav seniorov, ale aj iných klientov (najmä v prípade detí podľa komunikačných partnerov nie je jednoduché vysvetliť im, prečo nemôžu tráviť čas vo vonkajšom priestore), a tiež vzniká potreba zabezpečiť pre nich aktivity v interiéri. Vonkajší priestor, ktorý by bol „použiteľný“ aj počas horúčav by teda pomohol nielen fyzickému, ale aj psychickému zdraviu ohrozených skupín.

„Ľudia sa v letných horúčavách sťahujú dovnútra, takže im by pomohlo, čo s tým časom, keď som vo vnútri, ako sa zabaviť? Lebo to sme videli už pri pandémii, ľudia potrebovali psychiatra.“

V niektorých integračných pobytových zariadeniach (reedukačné centrá, ubytovne, útulky) fungujú aktivity zamerané na posilňovanie praktických zručností klientov a vlastnej potravinovej sebestačnosti (pestovanie plodín). V tejto súvislosti boli taktiež zaznamenané problémy so zavlažovaním plodín z dôvodu nedostatkov zdrojov vody.

“Pri pracovnej terapii naši klienti pestujú jedlo pre svoju potrebu, a zavlažovanie už je problém. Minulý aj predminulý rok už jedna studňa nestačila, museli sme ju už raz prehlbovať, alebo hľadáme iné zdroje vody.”

Samostatnou kapitolou v súvislosti s vlnami horúčav je komunálny odpad. Aj napriek tomu, že je odpad balený do vriec, kým dôjde k jeho odvozu, sa v okolí kontajnerov v čase horúčav šíri výrazný zápach, čo vytvára veľmi nepríjemné prostredie pre obyvateľov zariadení, či vylúčených komunit. S rýchlejšim rozkladom odpadu počas horúčav navyše súvisí aj riziko premnoženia hmyzu a tým aj prenosu rôznych chorôb.

Zraniteľnosť na dopady zmeny klímy súvisiaca s podmienkami bývania

“Klimatizované miestnosti pre seniorov v zariadeniach? No jasné, klimatizácia je: otvorte si okno! Klimatizácia nie je štandard, sú to staré budovy.”

Veľká časť populácie už aj na Slovensku je nútená postupne prispôbovať svoje bývanie zmeneným podmienkam v dôsledku zmeny klímy – ľudia častejšie dbajú na zateplenie, tienie a racionálne vetranie, niektorí investujú do klimatizácie. V rôznych štátnych i súkromných sociálnych zariadeniach, ktoré sú obmedzené majetkovopravnými, kompetenčnými či finančnými prekážkami ale postupuje adaptácia budov (resp. exteriéru) na výkyvy počasia oveľa pomalšie. Podľa účastníkov nášho výskumu býva navyše problémom aj pamiatková ochrana mnohých budov vo vlastníctve štátu, VÚC či obcí. Zraniteľné skupiny obyvateľstva resp. poskytovatelia služieb pre tieto skupiny majú navyše výrazne obmedzenú schopnosť na dopady zmeny klímy reagovať, napríklad vhodným prispôbením svojho obydli/zariadenia.

Organizácie pracujúce so zraniteľnými skupinami na dopady zmeny klímy si však uvedomujú, že je potrebné ich klientom poskytnúť znesiteľné podmienky na život aj v časoch veľkých letných (niekedy už aj jarných a jesenných) horúčav. Preto sa v dotazníku ako najpreferovanejšia možnosť pomoci klientom pri prispôbení sa dopadom zmeny klímy ukázala byť „zlepšenie kvality vonkajšieho priestoru“ (na 5 bodovej škále priemerné skóre 4,5) ako aj adaptácia

vnútorných priestorov (priemer 4,4).

Práve kvôli skúsenostiam so stavom budov, v interiéroch ktorých sa nachádzajú zraniteľné skupiny obyvateľstva, v dotazníku respondenti označili ako pre klientov veľmi nápomocné prispôbenie stavu budov výzvam zmeny klímy (takmer 94% respondentov označilo kategóriou *výrazne by pomohlo/skôr by pomohlo*). Nešlo však len o tých, ktorí sa venujú klientom v ubytovniach, rehabilitačných centrách a domovoch dôchodcov, ale aj o pracovníkov venujúcich sa ďalšej špecifickej ohrozenej skupine – ľuďom v marginalizovaných rómskych komunitách, ktorí bývajú v segregovaných, svojpomocne vybudovaných obydliach či v bytoch často bez tečúcej vody či so zlou tepelnou izoláciou.

V mestských podmienkach môže ísť aj o bytové domy úplne odpojené od centrálného kúrenia, s vlastným vykurovaním – pomocou pecí, pričom komín vedie cez balkón. Takéto bytové domy bývajú prevažne nezateplené, so starými oknami, ktoré netesnia, čo v niektorých prípadoch spôsobuje až neobývateľnosť časti obydli – nielen v zime, ale aj počas extrémnych horúčav. Ďalším problémom je, že príbytky obyvateľov marginalizovaných rómskych komunit sa často nachádzajú na miestach ohrozených zosuvmi či záplavami – v dotazníku označilo pri otázke o miere ohrozenia majetku a života v dôsledku záplav z privalových zrážok 2 najsilnejšie kategórie 56 % respondentov.

“Je tam problém, keď sa potok vylieva pri privalových dažďoch. Nižšie chatrče sú zaplavené viackrát do roka. Oni sú zvyknutí rýchlo sa prispôbiť, takže zoberú dosky, pár klinec a na druhý deň je nová chatrč vedľa. Ale už nie je oblečenie, nie sú veci. Oni o veľký majetok v podstate neprídu, lebo nemajú. Ale potenciálne to môže byť nebezpečné, keby to prišlo v noci, môže to byť ohrozenie života.”

Okrem technického stavu samotnej budovy býva problémom aj prístup k zeleni, resp. tieneným priestorom v exteriéri zariadenia. Účastníci výskumu pracujúci so seniormi pritom v implementácii prvkov zelene vidia okrem vytvorenia príjemného prostredia (tieňa) pre klientov aj príležitosť pre určitú formu terapie/volnočasových aktivít pre seniorov – ak by boli zapojení do starostlivosti o rôzne formy zelenej infraštruktúry (napríklad záhony, záhradky, resp. dažďové záhrady).

*„Pretože ako vyplniť seniorovi čas?
Presne takýmito drobnými prácami, v lepšom prostredí.“*

Obr. 2: Príklad adaptačného opatrenia v exteriéri – tienenie s využitím zelenej infraštruktúry, Viedeň (zdroj: K. Kernerová)

Skupina detí je taktiež ohrozená kolapsami z tepla. Okrem samotného pobytu vo vonkajšom netienenom priestore môže byť problémom napríklad aj zastarané vybavenie detských ihrísk v pobytových centrách a zariadeniach, ktoré nie je prispôbené na súčasné letné teploty (napríklad vhodným tieniacim systémom). Na ich prispôbenie či výmenu však organizácie nemajú dostatočné finančné zdroje.

„Možno sa to zdá banálne, ale pri určitej teplote musíme hovoriť ‘nechod’ na šmýkačku, popáliš sa’. Pritom sú aj stromy okolo, ale ak je jedna kovová časť osvetlená, už z toho môže byť popálenina.“

Verejný priestor a zraniteľné skupiny

Nakoľko zraniteľné skupiny majú obmedzené možnosti prispôbiť svoje bývanie na dopady zmeny klímy (rovnako aj rôzne pobytové zariadenia), je potrebné aj verejný priestor plánovať a prispôbovať so zreteľom na tieto skupiny. Ide pritom hlavne o dostatok tienených plôch, dostupných plôch vzrastlej zelene, zdrojov pitnej vody či prispôbenie mestskej hromadnej dopravy. Napríklad seniori vo výraznej miere využívajú v meste na prepravu hromadnú dopravu, no aj v súčasnosti v mnohých mestách absentuje dostatočné tienenie priestorov zastávok, či samotných vozidiel (špeciálnymi fóliami). Vozidlá navyše v čas horúčav bojujú s problémami ako prehrievanie motora, či nefunkčná klimatizácia interiéru. Toto všetko môže

u seniorov, v kombinácii s chronickými zdravotnými problémami, zvyšovať riziko kolapsu z tepla, či iných zdravotných komplikácií.

Ďalším problémom v mestskom prostredí je dostupnosť plôch zelene, či klimatizovaných priestorov. V prípade zraniteľných skupín z oblasti extrémnej chudoby a vylúčených komunit navyše títo ľudia často nemôžu či nechcú tráviť čas vo verejných mestských parkoch, či v klimatizovaných priestoroch spojených s pre nich ťažko dosiahnuteľnou úrovňou oblečenia či osobnej hygieny (napr. nákupné centrá), prípadne čelia dokonca otvorenej diskriminácii pri pokuse o vstup. Organizácie venujúce sa týmto skupinám však vidia potenciálny prínos príjemného prostredia poskytujúceho kvalitné podmienky pre život – nielen z pohľadu zmeny klímy. Konkrétne pri ľuďoch z vylúčených lokalít či bez možnosti vlastného bývania je podľa nich prostredie, v ktorom trávia čas esteticky často nepríjemné, čo ďalej zhoršuje psychický stav a vnímanie seba v spoločnosti.

“Riešiť generačnú chudobu je číslo jeden. Ale zlepšenie životného prostredia – nielen pre klimatickú zmenu, pomáha zlepšiť sociálnu situáciu. Môže to ísť paralelne, dáme tam stromy, parčík, a v lepšom prostredí budú mať ľudia aj lepšie sebavedomie. Áno, je tam veľa iných problémov, ale aj toto patrí do globálneho problému.“

Mnohí zo zástupcov organizácií aj samosprávy pritom už majú skúsenosti s realizáciou rôznych (aj adaptačných) opatrení, ktoré zahŕňajú napríklad čistenie okolia od odpadu, sadenie stromov a záhonov, inštaláciu tieniacich zariadení, budovanie vodozádržných opatrení či oddychových zón. Praktické skúsenosti s realizáciou opatrení zahŕňajú aj „testovanie“ (v spolupráci s odborníkmi na zeleň) vhodných typov drevín pri výsadbe, ktoré by boli dostatočne odolné, nielen voči extrémnym mestským podmienkam, ale napríklad aj voči hre detí, ktoré nie je vždy ľahké usmerniť k väčšej opatrnosti. Tento problém riešili napríklad aj dočasným oplotením – kým stromčeky dorástli do veľkosti, kedy im už drsnejšia hra neublíži. S vandalizmom dospelých podľa ich skúseností výrazný problém nemajú.

„Pozri, dáme tam strom, dáme lavičku, budeš môcť sedieť v tieni – takým jazykom to funguje. S tým, že pracovať komunitne, a dávať pozor, aké druhy stromov sadíme – testujeme, čo replikovať ďalej.“

Rozmer zmeny klímy pri práci so zraniteľnými skupinami

„Tá skupina, o ktorej sa bavíme, nemá uspokojené ani základné potreby. Takže je ťažké sa baviť o klimatickej zmene s niekým, kto nevie, kde bude zajtra bývať, či bude mať čo dať jesť deťom.“

Z fokusovej skupiny, ako aj z výsledkov dotazníka vyplýva, že organizácie, ako aj oddelenia samosprávy pracujúce so zraniteľnými skupinami si uvedomujú vplyv zmeny klímy na svojich klientov, či už priamo, alebo nepriamo – prostredníctvom komplikácií vyplývajúcich z jednotlivých dopadov zmeny klímy. Pokiaľ ide o ich klientov, rozmer zmeny klímy vnímajú predovšetkým cez konkrétne dopady ako zdravotné problémy pri vlnách horúčav, nedostatok zdrojov vody, ohrozenie záplavami zo silných privalových dažďov a i.

V dotazníku uvádza skúsenosť s adaptačnými opatreniami len 22% opýtaných, avšak je nutné dodať, že mnohé z bežných činností, ktoré zariadenia, či oddelenia vykonávajú pri svojej práci, možno vnímať aj ako adaptačné, bez toho aby si tento aspekt pracovníci uvedomovali

(šírenie informácií o pitnom režime resp. správaní počas horúčav, zabezpečovanie pitnej vody, malé tieniace opatrenia, obmedzenie pohybu na rozpálených priestranstvách, a i.). Z uvedených odpovedí vyplýva že išlo napríklad implementáciu rôznych prvkov zelene, realizáciu vodozadržných opatrení, ale aj osvetové aktivity v podobe besied, prednášok, workshopov, či doručovania odporúčaní pri vysokých teplotách, atď. Samotná zmena klímy je však u ich klientov stále v úzadí z hľadiska dôležitosti, nakoľko je prioritou zabezpečenie základných životných potrieb ako je ubytovanie a strava, a ich finančné možnosti sú obmedzené.

Ak by však bola otázka adaptácie zahrnutá v lokálnych adaptačných i sociálnych politikách, organizáciám by to určite pomohlo v riešení tohto problému - pri zlepšovaní kvality života ich klientov. Tento záver vyplýva jednak z fokusovej skupiny, ale aj v dotazníku zahrnutie tejto problematiky do miestnych politik označili respondenti ako najviac nápomocný krok (priemerné skóre odpovedí na 5-stupňovej škále 4,0) z hľadiska adaptácie na dopady zmeny klímy – pred informovanosťou o formách podpory pre realizáciu adaptačných opatrení (priemerné skóre 3,8) a vzdelávaní pracovníkov na tému hrozby zmeny klímy (priemerné skóre 3,7).

„Určite je v našej oblasti [sociálna práca] možné nastaviť procesy, ktoré môžu byť súčasťou pozitívnej zmeny, čo pomôže chrániť ohrozených ľudí.“

Obr. 3: Klimaticky uvedomelá výstavba – sociálne bývanie, Viedeň – časť Aspern (zdroj: K. Kernerová)

Pri práci so seniormi pracovníci vnímajú určité zľahčovanie problému klimatickej zmeny, kde veľká časť tejto skupiny má tendenciu súčasnú situáciu vnímať ako bežné výkyvy počasia („vždy bolo teplo“), a o tento problém sa vo zvýšenej miere nezaujímajú. Navyše častokrát nedodržiavajú odporúčania pre obdobia horúčav (to však môže súvisieť aj s inými obmedzeniami – ako už bolo spomenuté).

Ľudia pracujúci s komunitami v pasci generačnej chudoby priznávajú, že zlepšenie ich situácie si vyžaduje mnohé systematické kroky štátu a samosprávy, ktorých jedna časť by zlepšila aj ich odolnosť voči dopadom klimatickej zmeny. Ide najmä o ukončenie segregovaného bývania v územiach vystavených environmentálnym rizikám (okrem iného aj záplavy a s tým súvisiace zosuvy) pri tvorbe nových územných plánov, ale aj legalizácia ich bývania, aby mohli svoje materiálne podmienky zlepšovať (zateplenie, kúrenie, zavedenie pitnej vody a pod.).

„Sociálne vylúčené komunity majú úplne iné problémy. Nehovorím, že sa ich to netýka, ale oni potrebujú prežiť do ďalšieho dňa. Treba to [zmenu klímy] riešiť, skúšať, napríklad tie stromy. Im je teplo, uvedomujú si to, ale musíme im riešenia vymýšľať na mieru ich situácii.“

„Treba zvoliť jazyk a vzdelávať, taká mravenčia práca, aby videli, že sa ich to bytostne týka, to má zmysel a zlepší to ich život.“

Pracovníci organizácii a samosprávy si tiež uvedomujú, že problém zmeny klímy sa bude naďalej zhoršovať a jej dopady na ich klientov budú čoraz intenzívnejšie. Rovnako je predpoklad, že situáciu zraniteľných skupín nebude možné vyriešiť zo dňa na deň a tomuto problému budeme čeliť aj v budúcnosti – je preto podľa nich nevyhnutné už v súčasnosti začať vytvárať vhodné podmienky pre ich život, minimálne v rôznych pobytových a rehabilitačných centrách.

„Lebo ak sa nám podarí zbaviť ľudí bezdomovectva, čo potom? Podme to už teraz riešiť, aby sme im mohli ponúknuť dobré podmienky.“

4. ZHRNUTIE

Cieľom výskumu bolo zistiť súčasnú situáciu v oblasti sociálne spravodlivej adaptácie na dopady zmeny klímy na Slovensku, poukázať na dôležitosť tejto témy, a tiež otvoriť spoločenskú diskusiu za účasti kľúčových aktérov v tejto oblasti. Po spracovaní výsledkov možno konštatovať, že neziskové organizácie pôsobiace v sociálnej oblasti, ako aj sociálne oddelenia samosprávy si uvedomujú dôležitosť tejto témy a už v súčasnosti podnikajú kroky pre zlepšenie podmienok života svojich klientov, či už vedome prostredníctvom cieľných adaptačných aktivít, alebo nepriamo – prostredníctvom svojej bežnej činnosti. Pokiaľ ide o samotné zraniteľné skupiny, podľa slov pracovníkov v prevažnej miere nevnímajú problém zmeny klímy ako taký, ale pociťujú dopady zmeny klímy. Nakoľko však zraniteľnosť na dopady zmeny klímy vyplýva do veľkej miery zo zlej ekonomickej situácie (v kombinácii s ďalšími faktormi), majú tieto skupiny len veľmi obmedzenú možnosť adaptovať sa, napríklad prispôbením svojho obydľia, resp. blízkeho okolia. Podobne sú na tom aj mnohé pobytové, rehabilitačné a krízové zariadenia, ktoré nemajú dostatočné prostriedky na zabezpečenie vhodných technických štandardov budov, či zveľaďovanie exteriéru zeleňou alebo tieniacimi systémami. Preto je podľa predstaviteľov mimovládnych organizácií a samosprávy nevyhnutné vyvíjať aktivitu a otvárať diskusiu v oblasti sociálne spravodlivej adaptácie na zmenu klímy – ako súčasť širšieho okruhu problémov, ktorým čelia najviac zraniteľné skupiny.

Pokiaľ ide o návrhy riešení, samotné organizácie a oddelenia by uvítali väčšiu podporu v lokálnych sociálnych a adaptačných politikách, ale aj usmernenia zo strany štátu. Pomohla by im tiež finančná podpora pre budovanie adaptačných opatrení, ale tiež prehľadnejší systém, ktorý by poskytoval informácie o možnostiach a podmienkach takejto finančnej podpory (vo forme grantov). Podľa dostupných reakcií je zjavné, že pracovníci v sociálnej oblasti vítajú aj rôzne vzdelávacie (teoretické aj praktické) aktivity so zameraním na tému zmeny klímy.

Je zrejmé, že téma sociálne spravodlivej adaptácie na dopady zmeny klímy na Slovensku nie je ľahko uchopiteľná, ani okamžite riešiteľná, je ale nevyhnutné začať ju otvárať a to tak podrobnejším aplikovaným výskumom, ako aj zvyšovaním povedomia a vedomostí tých, ktorí majú byť do procesu sociálne spravodlivej adaptácie zapojení. Karpatský rozvojový inštitút je presvedčený, že túto tému je nevyhnutné riešiť nielen na lokálnej, ale aj národnej úrovni, v tejto oblasti je samozrejme nevyhnutná spolupráca všetkých kľúčových aktérov. Prvým krokom v tomto úsilí bolo prepojenie tých, ktorí majú v portfóliu starostlivosť o sociálne zraniteľné skupiny s odborníkmi, ktorí sa zaoberajú reakciou na zmenu klímy. V rámci tohto dialógu boli jednak bližšie identifikované zraniteľné skupiny, na ktoré zmena klímy má a bude mať výrazný dopad, objasnené vzťahy medzi dopadmi zmeny klímy, výzvami a potrebami, s ktorými sa tieto skupiny v praxi stretávajú. Výstupy z tohto procesu by sa mali stať základom pre diskusiu o sociálne spravodlivej adaptácii na dopady zmeny klímy na Slovensku a postupne by táto problematika mala byť zapracovávaná do lokálnych adaptačných politik – aby pri systematickej reakcii na zmenu klímy neboli opomínaní ani tí najviac zraniteľní.

POUŽITÁ A ODPORÚČANÁ LITERATÚRA

Rachel Brisley, Jean Welstead, Richard Hindle and Jouni Paavola – JRF: SOCIALLY JUST ADAPTATION TO CLIMATE CHANGE (Report), 2012

Sarah Lindley et al.: Climate change, justice and vulnerability, 2011

Jeffrey T. Malloy, Catherine M. Ashcraft: A framework for implementing socially just climate adaptation, 2020.

Leslie Mabon (Scottish Association for Marine Science) and Neil Crawford (Centre for Climate Justice, Glasgow Caledonian University): Climate change, marginalised communities and considered debate within Scotland's climate emergency, 2020

Ministry of interior, Hungary – VÁTI Hungarian Nonprofit Ltd. For Regional Development and Town planning: Climate -friendly Cities – A handbook on the tasks and possibilities of European Cities in relation to climate change, 2011

Margaretha Breil (Fondazione CMCC), Clare Downing (UKCIP), Aleksandra Kazmierczak (EEA), Kirsi Mäkinen (SYKE), and Linda Romanovska (FT): Social vulnerability to climate change in European cities – state of play in policy and practice, ETC/CCA Technical Paper – ETC/CCA 2018/1

Margaretha Breil (CMCC), Kirsi Mäkinen (SYKE), Clare Downing (UKCIP), Linda Romanovska (FT), Aleksandra Kazmierczak (EEA), André Jol (EEA): Socially just adaptation in European cities: addressing social vulnerability to climate change through policy and practice, ETC/CCA Paper, 2017

Xu, Zhiwei, Sheffield, Perry, Su, Hong, Wang, Xiaoyu, Bi, Yan, & Tong, Shilu: The impact of heat waves on children's health: a systematic review. International Journal of Biometeorology, 58(2), pp. 239-247, 2014

United States Agency for International Development (USAID): Climate vulnerability assessment. An annex to the USAID climate-resilient development framework, 2016

City of Melbourne, 2014-15: Heatwaves and homelessness

Karpatský rozvojový inštitút: Mestá – kľúčový aktér riešenia klimatickej krízy, 2020

